

KULTÚRA ÉS PSZICHOLÓGIA

Robert Serpell: Kultúra és viselkedés

Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981

Robert Serpell a zambiai egyetem vezető pszichológusa. E tény ismerete eligazít bennünket: mi a gyökere a témaválasztásnak, a kérdésfeltevésnek és válaszoknak a könyvben. Ahogy a bevezető fejezetben a szerző is körvonalazza, századunkban a különböző kultúrák igen közel kerültek egymáshoz. A „harmadik világ”, a „fejlődő országok” sőt „primitív kultúrák” szembesülése a „nyugati”, „modern”, „fejlett civilizációval” alapkérdéseket vet fel a legtöbb társadalomtudomány szempontjából. Serpell több olyan kérdést megfogalmaz, melyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolódnak a pszichológiához.

A „*politikai filozófia*” szemszögéből felvetődő kérdés az, hogy a különböző kultúrák (értékrendszerek) leírhatók-e egy fejlődés lépcsőfokaiként, azaz fejlettségi különbségek alapján rangsorolhatók-e. Ugyanennek a problémának kissé más megfogalmazása – amit a szerző „*társadalmi átalakulások*” szempontjának nevez – az, hogy a gazdasági fejlődés „nyugati mintájú” intézményei hogyan építhetők be más kultúrába? Lehetséges-e a nyugati kultúra bizonyos elemeinek átvétele a saját kultúra lerombolása nélkül? Végül a „*pszichológiai elmélet*” kérdése: melyek az emberi viselkedés általános, és melyek a specifikus, csak az adott kultúra kontextusában értelmezhető törvényszerűségei?

A szerző nem ígér választ a mű elején felvetett kérdésekre. Implikált válaszai csupán kritikai észrevételeiből állíthatók össze. Kritikai szemléletét egy modellen szeretném bemutatni. A példa fantáziám szülötte.

Képzeljünk el tehát egy furcsa pszichológiai kísérletet. A vizsgálati személy és a pszichológus külön szobában helyezkednek el, egymásról semmit sem tudnak. A pszichológus különféle tesztek juttat az ismeretlen személyhez, aki megoldva visszaküldi azokat. Pszichológusunk e válaszokat a kidolgozott standardok alapján értékelve, az idegent a különböző dimenziókban fejletlennek, illetve fejlettnak, alkalmatlannak, illetve alkalmasnak ítéli meg. A vizsgálati személyek a vizsgálat elvégzése után különböző teljesítményű csoportokra oszthatók. Ha tudatják a kutató pszichológussal, hogy a gyengébb csoport afrikai pásztorokból, a jobb teljesítményű pedig angol egyetemistákból állt, vajon mire következtethet a különbségből? Ha feltételezi, hogy az emberi adottságok általánosak, akkor a gyengébb teljesítmény magyarázata az, hogy a hátrányos helyzetű afrikaiak kibontakozása kulturális akadályokba ütközött, nem jutottak el a fejlődésnek olyan magas fokára, mint az angol egyetemisták. Kiindulhat abból is, hogy az emberek adottságai különbözőek, ennek következtében az afrikaiak speciális, minőségileg más emberek, teljesítményeik nem mérhetők össze például európai emberek teljesítményével. A pszichológus azonban nem tudományos, hanem gyakorlati célból végez-

te kísérleteit: egy Afrikában épülő atomreaktor szeretné a pásztorokat vagy utódaikat alkalmazni. Ha a két következtetés valamelyike igaz, a gazdasági szakemberek számára két eset lehetséges. Vagy meg kell szüntetni a fejlődés akadályait, azaz modern, nyugat-európai kultúrát kell teremteniük, esetleg a leendő munkásokat Európában kell felnevelni és egyetemre jártni, vagy ezeknek az embereknek az adottságai oly idegenek a modern gazdaságtól, hogy a vállalkozás afrikai munkásokkal lehetetlen.

Serpell véleménye az, hogy az emberek adottságaik szempontjából alapvetően egyformák. Különböző viselkedésük csak az általános mechanizmusoknak a kultúra által meghatározott különböző megjelenési formája. A szerző szerint például a nyelvek különbözőek, de mindegyik fonológiai, szemantikai és szintaktikai rendszerekre épül.

A pszichológia mindaddig a világ „nyugati” oldalán helyezkedett el, és itt kereste az emberi viselkedés törvényszerűségeit. „A humán pszichológiának nagy része épül angolszász, protestáns, középosztálybeli, fehér bőrű, férfi egyetemi hallgatókon végzett vizsgálatokra, úgyhogy nem nagy meggyőződéssel állíthatjuk, hogy az így kialakított modellek az ember általános jellemzőit írják le.” (8. o.)

A különbözőség magyarázatát a kultúrában kell keresnünk, a különböző környezet alakítja az embereket eltérővé. Maradva a nyelv példájánál, a színek megnevezésének differenciáltsága különböző. Közismert, milyen sok szavuk van az eszkimóknak a fehér színre – ennek alapján azonban az eszkimók nyelvét nem tarthatjuk fejlettebbnek más nyelveknél.

Mit javasolna Serpell az atomerőmű szakembereinek? A valóban fejlett nyugati technika átvételével nem kell, sőt nem szabad a nyugati kultúrát átvenni, hanem az adott kultúrát kell alkalmassá tenni az új típusú feladatok végzésére.

Jó példa erre a műben az oktatási rendszer egyik alapelveinek bírálata: jó törekvés az, hogy az afrikai gyerekek tankönyvei legyenek minél szemléletesebbek, szemléltetőbbek – csakhogy a gyerekek nem ismerik a háromdimenziós képészlelés szabályait. Erre előbb meg kell tanítani őket! Vagy: mivel minden nyelvben megvan elméletileg a lehetőség bármilyen tudományos mondandó kódolására, helyesebb lenne például (ha Serpell állásfoglalását Magyarországra adaptáljuk), a cigány nyelvet alkalmassá tenni mondjuk a matematikai fogalmak kifejezésére, mint a cigány gyereket magyarul – azaz nehezített körülmények között – matematikára tanítani.

A szerző állásfoglalásának ismeretében nézzük meg, hogyan bírálja az e témakörben folytatott kutatások metodikáját. A könyvében közölt nagyszámú kísérletből néhányat kiemelve felvázolható az a kísérleti módszer, amelyet elfogadhatónak tart kultúrközi pszichológiai vizsgálatok végzésére. Nézzük először a kísérlet inger oldalának megválasztását. A teszt-situáció művi, életidegen feladatsituáció jellegével minden esetben torzízza a viselkedést, de kultúránként szisztematikusan módosíthatja a vizsgálati eredményeket. (35. o.)

Adott inger (feladat, stb.) kultúránként más viselkedésdimenziókat mobilizálhat. Például a mezőfüggőséget vizsgáló EFT (az Elrejtett Formák Tesztben egy összetett geometriai ábrában kell felfedezni egy-egy meghatározott egyszerűbb formát) bizonyos kultúrákban perceptuális készséget mér, más kultúrákban viszont személyiségdimenziót, de csak ott következtethetünk a tesztteljesítményekből személyiségdimenzióra, ahol a megoldáshoz szükséges perceptuális készségek az egész populációra adottak.

A leghangsúlyosabb probléma az tesztfeladatok és az előzetes tapasztalatok kü-

lönbözősége. A legpregnansabb példa erre SERPELL (1974) saját kísérlete (131. o.), ahol is a másolási feladat teljesítménykülönbsége az angol és a zambiai gyerekek között megfordult attól függően, hogy a mintát dróthuzalból (a zambiai gyerekek kedvelt játéka), vagy papíron, ceruzával kellett reprodukálni.

„A nem nyugati kultúrákban sajátosan a papíron elhelyezett (...) alakzatoknak – s nem pedig a látás anyagának, mint olyannak – az értelmezése és használata bizonyult nehéznek.”

Az előzetes tapasztalatok különbözőségének módszertani problémája jelentkezik a megismerés vizsgálatában (105. o.), a geometriai csalódások értelmezésében (134–135. o.) is.

Hogyan bírálja Serpell a kísérlet „reakció” oldalának értelmezését? A megfigyelt, mért viselkedés a pszichológiai teszthelyzetben valamiféle normával szembesül. A normához való viszonyítás és az interpretáció az eltéréseket értékeli is, azaz bizonyos viselkedéseket negatívnak, primitívnek, másokat pozitívnak, fejletteknek minősít. Igen jó példa erre a könyv 41–42. oldalán közölt vizsgálat (FEATHER és HUTTON, 1974). Itt pápua és ausztrál diákoknak kellett 18 emberi értéket rangsorolni. Míg a modern (ausztrál) diákok jobban értékelték az individuális jellemzőket (önbecsülés, függetlenség stb.), a pápua diákoknak fontosabbak voltak a közösségi értékek (szociális elismerés, engedelmesség stb.). A kutatók fejlettebbnek ítélték meg az individuális, primitívebbnek a közösségi értékeket – saját kultúrájuk normarendszerének megfelelően. Ezt a kulturális torzítást tovább erősítette, hogy a listáról hiányoztak a modern kultúra által is pozitívnak ítélt közösségi értékek, például nagylelkűség, igazságosság stb.

Mit javasol végül is Serpell a kultúrközi vizsgálatok alapelveként?

a) – A tudomány és a kutató „etnocentrikusságának” feloldása a kultúra „belső” és összefüggéseiben való szemléletével.

b) – Egyetemes kategóriák létrehozása („egy, a saját kultúránkban (A) keletkezett fogalmat egy eltérő B kultúrára vetítünk (.....) addig módosítjuk a fogalmat, amíg az meg nem felel az új kultúrában is annak a viselkedésnek a leírására, amely a fogalomnak az eredeti kultúrában jellemzett viselkedés „funkcionális ekvivalense” (165. o.) Még egy igen fontos kérdés vetődik fel az olvasóban: mi az az elméleti alap, amelyre felépülhet az előítéletektől mentes kultúrközi pszichológia? Serpell kiindulópontja szerint a viselkedés kultúrafüggő, a „nyugati” pszichológia megállapításai tehát csak a nyugati kultúra emberének viselkedésére vonatkoznak. Egy objektív kultúrközi pszichológia létrejöttének feltétele a többi kultúra saját, belső pszichológiájának kialakulása. Ezek szintetizálása során a közös, minden kultúrában egyező vonások mint általános, a különbözők mint speciális törvények jellemzik majd „az” embert.

A szerző tehát nem tagadja a viselkedés bizonyos elemeinek kultúrától való függetlenségét sem, művében viszont egyetlen erre vonatkozó állítást találunk csupán: „... bár az afrikai kultúrákban sokkal kevésbé terjedt el a mértani alakzatok alkalmazása, mint nyugaton, nem lehet eleve feltételezni, hogy az észlelésüket vezérlő percepció törvények a nyugati kultúrán kívül érvénytelenek. Némelyik közülük az emberi agy és szervezet strukturális sajátosságaiból adódhat, s teljesen független lehet a kulturális feltevélektől.” (149. o.)

A mű ilyen erőteljes hangsúlyeltolódása érthető, hisz a szerző célja éppen a kulturális különbségek bemutatása, azonban egy valóban objektív pszichológia nem hagy-

hatja figyelmen kívül a viselkedés biológiai meghatározottságát. E hiányérzet ellenére Serpell kritikai szemlélete magával ragadó, s mind a bemutatott gazdag empirikus anyag, mind a szerző dilemmái, ellenvetései hasznos információkat nyújtanak.

Úgy vélem, hogy nemcsak a távoli kultúrák iránt érdeklődő olvasók forgathatják e könyvet haszonnal, hanem azok a szakemberek is, akik ma Magyarországon például a szubkultúrák deviáns viselkedésével vagy a társadalmi rétegek művelődési hátányaival foglalkoznak.

Bass László
Oktatáskutató Intézet